

Листи Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.204>

УДК: 94(477)

Анотація. В публікації на підставі листів Андре Мазона до Михайла та Катерини Грушевських, котрі відклалися в їхньому родинному фонді у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, з'ясовуються особливості взаємин французького й українського інтелектуалів. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. При цьому важливу роль відіграли методи філософського, загальнонаукового та конкретно-історичного характеру. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів, порівняльно-історичному методі, критичному аналізі документального матеріалу, виходячи з принципів об'єктивності й історизму. **Наукова новизна.** Листи А.Мазона до М. та К. Грушевських публікуються вперше. **Висновки.** Епістолярій висвітлює малознані контакти французького й українського вчених. Встановлено, що безпосереднім приводом до налагодження листування стала зацікавленість А.Мазона українською наукою, культурою, а також намагання М.Грушевського поширити свої історіографічні ідеї у Франції шляхом перекладу «Очерка истории украинского народа». Цим питанням присвячені листи початку ХХ ст. В роки еміграції український учений за посередництва французького колеги популяризував у Західній Європі видавничу продукцію очолюваного ним Українського соціологічного інституту. В другій половині 1920-х рр. кореспонденти порушували питання книгообміну та формування української колекції в бібліотеці Інституту славістичних студій у Парижі. Поряд із цим обговорювалася проблема наукового відрядження К.Грушевської до європейських академічних осередків, а також до французької столиці. Зміст опублікованого епістолярію дозволяє зробити висновки про багатолітні приятельські взаємини двох учених.

Ключові слова: Андре Мазон, Михайло та Катерина Грушевські, епістолярій, співпраця, інституційний книгообмін.

У грушевськознавчій літературі останнього десятиліття рецептивній проблематиці відведено особливу увагу. Це зумовлено зростаючим розумінням необхідності контекстуального осмислення інтелектуальної спадщини М.Грушевського, адже тривалий час панував стереотип, що вона створювалася винятково для «домашнього вжитку». При цьому найбільш вагомим джерелом для дослідників є розлогий епістолярій українського вченого, що дозволяє відтворити його численні професійні контакти та зрозуміти специфіку взаємин з представниками того чи іншого академічного середовища. Епістолярій цей, унаслідок буремних подій періоду кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., зберігся надзвичайно нерівномірно. Така особливість зумовила домінування в рецептивній грушевськіані російських, польських, німецьких сюжетів.

Вирівнюючи цей своєрідний проблемно-тематичний дисбаланс, спробуємо привернути увагу дослідників до феномену французької грушевськіани. І хоча на сьогодні є певні спроби її осмислення, вони здебільшого фрагментарні¹ або сфокусовані на періоді другої половини ХХ ст.² Свій аналіз ми розпочнемо з намагання реконструювати взаємини М.Грушевського

¹ *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.). – К.; Дрогобич, 2008. – С.217, 350, 352, 394.

² *Луняк С.* Вивчення наукової спадщини Михайла Грушевського у Франції // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.23. – К., 2013. – С.103–121.

з його сучасником, знаним французьким славістом Андре Мазоном (1881–1967 рр.). Наскільки про це дозволяють говорити надзвичайно нечисленні джерела, їх поєднували найбільш тривалі у часі, з-посеред інших французьких знайомих українського вченого, взаємини. Певним підтвердженням цього є й зібрані у фонді Грушевських листи А.Мазона, котрі друкуємо нижче.

Про обставини першого знайомства українського історика та його молодшого французького колеги нічого не відомо. Сам А.Мазон принагідно, вітаючи М.Грушевського з шістдесятиліттям, пригадував, що особисто знає ювіляра вже 23 роки, відтоді, як гостював у нього у Львові 1903 р.³ На жаль, він не вказав конкретнішої дати, тож ми не знаємо, чи знайомство відбулося до або після першої подорожі М.Грушевського в Париж, де він у квітні й на початку травня 1903 р. викладав курс української історії для слухачів Російської вищої школи суспільних наук. Це дозволило б нам припустити, що знайомство з А.Мазоном було пов'язане з науково-видавничими планами М.Грушевського, котрі з'явилися після відвідин французької столиці, зокрема наміром підготувати свій лекційний курс французькою.

Так чи інакше, але саме відтоді нав'язується епізодичний епістолярний діалог між двома славістами. Крім поодиноких листів А.Мазона про це також свідчать згадки у щоденнику М.Грушевського. Так, 3 (16) січня 1905 р. львівський історик занотував: «Потішив мене україн[ською] карткою Мазон»⁴. Ідеться, вочевидь, саме про привітання з нагоди Нового року, котре відклалося в архіві: «Вітаючи Вас з новим роком, бажаю Вам усього найкращого – Щиро прихильний до Вас Андре Мазон» (док. №1). Підтриманню взаємин між двома діячами сприяла й та обставина, що впродовж 1905–1909 рр. А.Мазон викладав французьку мову у Харківському університеті, тож у своїх поїздках між Батьківщиною та Російською імперією подеколи зупинявся у Львові. Про один із таких візитів на початку березня 1906 р. згадується у щоденнику М.Грушевського: «Був вчора Мазон в дорозі з Харкова»⁵.

У той час український історик, вочевидь, просив французького колегу бути посередником між ним і паризькими видавцями у справі перекладу та публікації його популярної історії України. Про це свідчить подячний лист А.Мазона, котрий, отримавши в подарунок «Очерк истории украинского народа», відразу висловився стосовно питання перекладу праці, порушеного, мабуть, самим автором. Адресант відписав до Львова: «Що ж стосується майбутнього видання французького перекладу, я поки не можу нічого певного Вам повідомити» (док. №2). Про посередницькі послуги А.Мазона у своєму щоденнику згадував і сам М.Грушевський. Так, наведена нотатка з приводу перебування французького колеги у Львові в березні 1906 р. мала продовження: «Просив я його (тобто А.Мазона – *Авт.*) попитати у Жіара, чого він хоче властиво»⁶.

У часи війни та революції ім'я А.Мазона на деякий час зникло зі сторінок мемуарних текстів М.Грушевського. Відомо, що в 1918 – на початку 1919 рр. французький славіст перебував у Петрограді при французькій військовій місії й з початком політики червоного терору опинився за ґратами, провівши кілька місяців у петроградській, а згодом – у московській в'язниці (сумнозвісній Бутирці). Лише у грудні 1918 р. за клопотанням М.Скрипника його випустили з ув'язнення, тож на початку 1919 р. він виїхав у Францію. Про свої поневіряння учений згодом напише у книжці «Військова та революційна лексика в Росії (1914–1918)» (Париж, 1920 р.), виявивши чудову обізнаність про революційні події та про нові реалії на теренах колишньої імперії Романових. Як знаємо, приблизно у цей же час змушений був виїхати до Європи й автор «Історії України-Руси».

³ Ювілей академіка М.С.Грушевського: 1866–1926. I: Ювілейні засідання. II: Привітання. – К., 1927. – С.138.

⁴ *Грушевський М.* Щоденник [1904–1905 рр.] / Підгот. до друку І.Гирича, О.Тодійчук // Український історик. – 2006–2007. – Ч.4/1-2. – С.35.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.108 зв.

⁶ Там само.

Взаємини А.Мазона та М.Грушевського відновилися вже в роки еміграційного побуту колишнього голови Центральної Ради, хоча обставини життя обох учених радше не сприяли особистій зустрічі. Як відомо, А.Мазон тоді працював у далекому від Парижа Страсбурзькому університеті, а український історик відвідував лише французьку столицю (у другій половині червня – в липні та листопаді 1919 р.⁷), опікуючись низкою суспільно-політичних і науково-організаційних проєктів⁸. Описуючи своє перебування у Франції, М.Грушевський згадував про зустрічі з «кількома французькими ученими», але не наводив жодних імен.

Наскільки про це дозволяють говорити листи, приводом для відновлення кореспонденції стала науково-організаційна діяльність М.Грушевського в еміграції. Так, укотре отримавши в подарунок від українського колеги книжку, А.Мазон 11 грудня 1920 р. написав: «Я Вам дуже глибоко вдячний за пересилку мені свого “Abrégé de l’histoire de l’Ukraine”. Це саме той твір, якого нам так бракувало французькою мовою і Ви заповнили ним таку важливу лакуну. Я не забарюся згадати про його вихід у світ у першому номері нашого “Revue des Études Slaves”, який вийде наприкінці січня» (док. №3). Відзначимо, що він дотримався обіцянки та, дійсно, бібліографічний огляд з’явився на шпальтах нового французького часопису⁹, котрий у короткому часі здобув авторитет у славистичних колах. Відтоді французький журнал уважно стежив за розгорнутою М.Грушевським науково-дослідною роботою, інформуючи свого читача про її здобутки¹⁰. Подекуди такі бібліографічні огляди робив сам А.Мазон.

Ще один лист, який стосується цього періоду, також присвячений науковій діяльності М.Грушевського в рамках видавничої програми Українського соціологічного інституту, зокрема її рецепції у французьких академічних колах. У ньому адресант пропонував українському колезі особисту зустріч. Швидше за все, попри кількаразові гостинні запрошення А.Мазона відвідати Страсбург, давні знайомі так тоді й не побачилися. Принаймні М.Грушевський нічого не згадував про таку подорож у листах до третіх осіб.

Більш насиченими були взаємини українського та французького вчених у другій половині 1920-х рр. Так, А.Мазон відгукнувся вітальним адресом на широке вшанування 60-ліття М.Грушевського, висловивши захоплення багатою й різнобічною науковою діяльністю ювіляра та запевнивши його в «найщирішій дружбі»¹¹. Він також перепросив колегу, що не зміг особисто бути присутнім на його святі, але висловив надію на швидке побачення «у листопаді або грудні цього року». І дійсно, невдовзі після ювілейних заходів А.Мазону вдалося приїхати до Києва на запрошення ВУАН. Щоправда, сталося це дещо пізніше від запланованого терміну, а саме в першій половині березня 1927 р.

У Київ А.Мазон прибув разом з іншим знаним французьким славістом Антуаном Мартелем. Про перебіг цього візиту ми знаємо небагато. Сам М.Грушевський, коли вже гість поїхав, писав у листі до К.Студинського: «Ми приймали Мазона у себе приватно, як давнього знайомого, Академія – офіційно»¹². Зрозуміло, що візит авторитетних іноземців потрапив у поле зору радянських органів держбезпеки, чий сексот звернув увагу своїх кураторів на ігнорування М.Грушевським урочистого заходу, влаштованого академічним керівництвом на честь французів. Зрештою, як було відзначено в повідомленні, «нічим цікавим цей вечір не відзначався, це була звичайна офіційна церемонія з привітаннями та виступами»¹³.

⁷ Грушевський М. В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.4, кн.2: Листопад 1918 р. – жовтень 1926 р. – Л., 2013. – С.116–121, 136–139.

⁸ Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. – Херсон, 2021. – С.377–378, 380–381.

⁹ Мазон А. Chronique: publications // *Revue des Études Slaves.* – Tome premier. – Paris, 1921. – P.159–160.

¹⁰ Грушевський М.С. Твори: У 50 т. – Т.46, кн.ІІ: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915–1938) / Упор. В.Тельвак. – Л., 2015. – С.461–472.

¹¹ Ювілей академіка М.С.Грушевського... – С.329.

¹² Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Г.Сварник. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.208.

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.65. – Спр.С-13835 (справа-формуляр на Миколу Левченка). – Арк.90. Висловлюємо вдячність Оксані Юрковій за привернення уваги до цього сюжету.

Принагідно зауважимо, що пізніше співробітники радянських «органів» активно використовуватимуть цей візит при фабрикуванні гучної справи так званого «Українського національного центру»¹⁴.

Після Києва А.Мазон вирушив на Батьківщину через Львів. Він просив київського колегу посприяти в налагодженні контактів з очільниками НТШ для отримання повного комплексу видань товариства, що мали скласти основу української колекції в паризькому Інституті славистичних студій. Користуючись такою okazією, М.Грушевський передав через А.Мазона листа голові НТШ К.Студинському, де попросив піти назустріч побажанням французького вченого: «Проф. Мазон клопочеться коло скomплектування важніших українських наукових видань в Institut des Études Slaves, і ми йому в тім якомога помагаємо. Він дуже бажає одержати від Вас комплект “Записок”, і я думаю – та мабуть і Ви так само, що в інтересі нашим лежить се, щоб у сім Інституті – як у віденським семінарі славистики свого часу, був комплект видань тов[ариства]. Шевченка, отже варто постаратися!»¹⁵. Крім цього, київський академік просив львівського колегу пояснити французькому гостеві «Ваші відносини до Академії, варто їх йому знати»¹⁶. Ішлося, вочевидь, про тліючий конфлікт між К.Студинським і тодішнім академічним керівництвом в особах С.Єфремова та А.Кримського, що був продовженням їхнього протистояння з самим М.Грушевським.

Львівські українці надзвичайно гостинно прийняли А.Мазона. Вчений не тільки одержав повний комплект видань Шевченкового товариства, але й 2 липня 1927 р. був обраний закордонним членом цієї нетитулованої української Академії наук¹⁷. По поверненні в Париж він написав до Києва емоційного листа, в якому не шкодував подячних слів: «Я дуже вражений тим прийомом, який я отримав у Вас в Києві, і я неймовірно Вам за нього вдячний. [...] Я дуже задоволений також своїм перебуванням у Львові, де, завдяки Вам, я отримав якнайкращий прийом від Товариства Шевченка. Мсьє Студинський мав добру волю здобути для нашого Інституту слов'янських студій повну колекцію публікацій цього товариства, таку необхідну колекцію для всієї славистичної бібліотеки, що користується такою повагою, тож ось, таким чином, мало-помалу, однак достатньо швидко, зорганізується наш український фонд. [...] Ви нам так сильно допомогли досягти такого результату: ми Вам за це дуже вдячні» (підкреслення А.Мазона – *Авт.*; док. №5).

Також у згаданому листі А.Мазон порушив питання приїзду у Францію Михайла та Катерини Грушевських, про що, мабуть, ішлося під час їхньої зустрічі в Києві: «Ми були б дуже раді приймати Ваш кількадечний візит у Парижі. Не змушуйте нас занадто довго чекати. Що ж стосовно Вашої доньки, це справа вирішена у Ваших задумах, і ми не забаримося посприяти реалізації цього спроектованого вояжу: ми зробимо все від нас можливе, щоб зробити цю подорож легкою та корисною для її пошуків» (док. №5). Цій проблемі було присвячено лист М.Грушевського до паризького приятеля, чернетка якого відклалася в родинному фонді. З нього дізнаємося про рішення Грушевських відправити до Франції Катерину та Марію Сильвестрівну, для яких академік попросив колегу зробити необхідні дозвільні документи (док. №7). Сам М.Грушевський відмовився від подорожі через надмірну завантаженість, але додав: «Можливо цей вояж моєї дружини й моєї доньки надасть хоробрості здійснити й мені пізніше таку ж подорож і зробити візит до Вас, про який Ви мені казали у своєму листі» (док. №7).

¹⁴ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С.104, 242.

¹⁵ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 pp.). – С.208.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Члени Товариства дійсні // Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові: за роки 1926–1930. – Ч.69-70. – Л., 1930. – С.105.

А.Мазон дотримався своєї обіцянки оперативно вирішити справи з підготовкою дозвільних документів, тож К.Грушевська у супроводі матері наприкінці грудня 1927 р. виїхали в піврічне закордонне відрядження. Головною метою подорожі був саме Париж, але внаслідок хвороби Катерини до столиці Франції вона потрапила лише у квітні 1928 р. Там дослідниця працювала в бібліотеках, відвідувала наукові й мистецькі заходи, нав'язувала необхідні знайомства¹⁸. Крім можливих неофіційних зустрічей із А.Мазоном, Катерина виголосила доповідь на засіданні заснованого ним Французького товариства славистів.

Наукове відрядження К.Грушевської виявилось настільки успішним, що в неї виникло бажання повторити поїздку. Про це свідчить єдиний на сьогодні відомий нам лист А.Мазона до доньки М.Грушевського. В ньому французький учений писав про «надію Вас знову незабаром побачити у Парижі під час нового перебування тут для проведення студій» та інформував адресатку про можливість зустрічі з потрібними їй колегами (док. №6). Але, як знаємо, ані Михайла Сергійовича, ані його доньку радянська влада за кордон так і не відпустила. Більше того, подорож до Парижа та налагодження контактів із французькими фахівцями стали одним із сюжетів сфабрикованої проти К.Грушевської (вже по смерті патріарха родини) кримінальної справи.

У середині березня 1931 р. М.Грушевський разом із донькою Катериною виїхав у наукове відрядження – на сесію АН СРСР. Дорогою до Ленінграда історик захворів і зупинився в Москві. Він знав про арешти відомих діячів УПСР, колишніх членів Центральної Ради, і розумів, що невдовзі настане його черга. Після затримання й несподіваного звільнення М.Грушевському заборонили залишати місце «почесного заслання», і він провів останні роки свого життя у цьому місті, намагаючись постійно працювати науково за жертвовної підтримки доньки та дружини. У той час історик зі зрозумілих причин згорнув епістолярні й колежанські контакти. Попри це, знайомі М.Грушевського, котрі перебували у справах у радянській столиці, не оминали скромної оселі академіка. Так, І.Матяш у переліку відвідувачів опального діяча згадує й французького слависта («приїздив з Парижа [до Москви] за книгами професор Андре Мазон, який, вірогідно, відмовився від поїздки до української столиці після інформації про «українські справи»)¹⁹. Така зустріч дійсно могла відбутися в 1932 р., коли французький учений у статусі закордонного члена АН СРСР (був обраний 1928 р.) відвідував Москву на запрошення Всесоюзного товариства культурних зв'язків із закордоном²⁰. Утім нам поки що не вдалося прямими свідченнями підтвердити це припущення.

Своєрідним фінальним акордом взаємин двох інтелектуалів став некролог А.Мазона на передчасну смерть українського колеги. Відзначимо, що це був єдиний голос співчуття, котрий прозвучав від грона французьких славистів на українську адресу з цього сумного приводу. На шпальтах «Revue des Études Slaves» А.Мазон із жалем констатував: «Україна втратила свого історика: Михайло Грушевський помер [...], залишивши найбільш багату спадщину, якої українська традиція ще не мала. Цей вчений був визначним інтелектуалом своєї країни на початку ХХ ст.»²¹. Переповівши в біографічному річизі головні події життєвого і творчого шляху, французький славист підніс велич усебічної праці М.Грушевського на благо рідного народу. Саме жертвоне служіння українству, переконаний А.Мазон, змусило кабінетного вченого вятися за кермо відродженої Української держави, а згодом покликала організувати українознавчі студії в радянському Києві. Велична наукова та організаційна діяльність М.Грушевського загальновідома, відзначав автор. Навіть якщо взяти до уваги тільки дві фундаментальні історичні студії академіка та здобутки очолюваних ним наукових інституцій, можна говорити про епохальність його внеску до скарбниці української культури. «Інститут славистичних студій

¹⁸ *Матяш І.* Зірка першої величини: життєпис К.М.Грушевської. – К., 2002. – С.142–146.

¹⁹ Там само. – С.190.

²⁰ Див. докл.: *Ржеуцкій В.С.* Андре Мазон, ВОКС и советско-французское научное сотрудничество (до Второй мировой войны) // Французы в научной и интеллектуальной жизни России. – Москва, 2010. – С.293–300.

²¹ *Mazon A.* Nécrologie: Mychajlo Hruševs'kyj // Revue des Études Slaves. – Tome quinzième. – Paris, 1935. – P.185.

у Франції, – підсумовував А.Мазон, – за працею якого пильно стежив та всіляко підтримував Михайло Грушевський, уважає за честь віддати шану й низький уклін пам'яті цього видатного дослідника»²². Відтоді, наскільки про це дозволяють говорити відомі нам джерела, французький славіст більше не звертався до аналізу спадщини свого українського колеги.

Як засвідчив проведений аналіз, у реконструкції взаємин чільних українського та французького славістів є чимало «білих плям», котрі спонукають до подальшого пошуку джерел. Насамперед ідеться про листи самого М.Грушевського, що мали б відкритися в документальній спадщині А.Мазона. Нині нам відома лише чернетка одного листа українського історика, котру наводимо нижче. Також наша розвідка оприявнює потребу перекладу та публікації нечисленних листів інших французьких інтелектуалів (назвемо для прикладу Ш.-В.Ланглюа, А.Мее, А.Леронже, Е.Лешера), які відклалися в архіві автора «Історії України-Руси». В підсумку така робота дозволить нам більш аргументовано говорити про особливість французької грушевськіани як важливої складової українсько-французького інтелектуального діалогу кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

***

Опубліковані нижче листи А.Мазона відклалися в родинному фонді Грушевських, що зберігається у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф.1235, оп.1, спр.619). Усього на сьогодні маємо шість кореспонденцій французького вченого. Доля листів Михайла та Катерини Грушевських до А.Мазона поки що невідома. Один лист М.Грушевського, як уже згадувалося, дійшов до нас у чернетці – маємо український варіант зі французькими вкрапленнями, а також франкомовний переклад. Наводимо більш повний франкомовний варіант, написаний, вочевидь, рукою К.Грушевської. Листовне спілкування французького та українських учених, як свідчить його зміст, збереглося далеко не повністю, причиною чого були згадані на початку статті втрати архіву Грушевських.

При археографічному опрацюванні листів усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкрито у квадратних дужках. Дрібні особливості тексту (закреслення, вставки над рядками) не обумовлюються. Назви творів, періодичних видань та видавництв автор писав як у лапках, так і без них. У публікації подаємо всюди в лапках. Авторські дати й місця написання листів наведено там, де вони є в оригіналі. Встановлені публікаторами дати подано у заголовку листа у квадратних дужках із відповідним коментарем. Українсько- та російськомовний тексти листів А.Мазона наведено в його власній редакції. Франкомовні тексти скопіював з оригіналів і переклав українською доктор історичних наук Євген Луняк.

REFERENCES

1. Hrushevskiy, M. (2006–2007). Shchodennyk [1904–1905 rr.] / Pidhot. do druku I.Hyrycha, O.Todiichuk. *Ukrainskyi istoryk*, 4/1-2, 15–74. [in Ukrainian].
2. Hrushevskiy, M. (2013). V pershii delehatsii Ukrainkoï partii sotsialistiv-revolutsioneriv. *Hrushevskiy M.S. Tvory: U 50 v., 4, 2: lystopad 1918 r. – zhovten 1926 r.*, 116–139. Lviv. [in Ukrainian].
3. Hrushevskiy, M.S. (2015). *Tvory: U 50 v., 46, 2: Retsenzii na pratsi Mykhaila Hrushevskoho (1915–1938)*. Lviv. [in Ukrainian].
4. Lunyak, Ye. (2013). Vyvchennia naukovoï spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho u Frantsii. *Istoriobnrafichni doslidzbennia v Ukraini*, 23, 103–121. [in Ukrainian].
5. Matiash, I. (2002). *Zirka pershoï velychyny: zhyttiepys K.M.Hrushevskoi*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Prystaiko, V., Shapoval, Yu. (1999). *Mykhailo Hrushevskiy: Sprava "UNT" i ostanni roky (1931–1934)*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Pyrih, R., Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby*. Kherson. [in Ukrainian].
8. Rzhentskij, V.S. (2010). Andre Mazon, VOKS i sovetsko-frantsuzskoe nauchnoe sotrudnichestvo (do Vtoroj mirovoj vojny). *Frantsuzy v nauchnoj i intelektualnoj zbivni Rossii*, 293–300. Moskva. [in Russian].
9. Svarnyk, H. (Comp.) (1998). *Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Kyryla Studynskoho (1894–1932 rr.)*. Lviv; Niu-York. [in Ukrainian].
10. Telvak, V. (2008). *Tvorcha spadshobyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinet XIX – 30-ti rr. XX st.)*. Kyiv; Drohobych. [in Ukrainian].

²² Ibid. – P.187.

Віталій ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін,
Дрогобицький державний педагогічний університет ім. І.Франка
(Дрогобич, Україна), telvak1@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Євген ЛУНЯК

доктор історичних наук,
завідувач кафедри історії України, професор,
Ніжинський державний університет ім. М.Гоголя
(Ніжин, Україна), lunyak@ua.fm
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3680>

Vitalii TELVAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines,
I.Franko Drohobych State Pedagogical University
(Drohobych, Ukraine), telvak1@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Yevhen LUNIAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Head of History of Ukraine's Department, Professor,
M.Hohol Nizhyn State University
(Nizhyn, Ukraine), lunyak@ua.fm
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3469-3680>

***

№1

[кінець 1904 р.]²³

Вітаючи Вас з новим роком, бажаю Вам усього найкращого – Щиро прихильний до Вас.

André Mazon [підпис]
18, rue du Vieux Colombier

*ЦДЛАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.619. – Арк.5.
Оригінал, автограф, рукопис. Лист на візитній картці з типографським друком
«André Mazon. 18, rue du Vieux Colombier». Мова листа українська*

²³ Приблизно датувати цей лист дозволив щоденник М.Грушевського, в якому у записі від 3 (16) січня 1905 р. львівський історик занотував: «Потішив мене україн[ською] карткою Мазон» (див. прим.4).

№2

18 апреля [1905 р.]²⁴
(Париж)

Многоуважаемый профессор!

Я только что вернулся из Праги в Париж, и спешу сердечно поблагодарить Вас за посылку Вашего «Очерка истории украинского народа»²⁵. Что же касается будущего издания французского перевода, я не могу ничего определенного пока Вам сообщить. Brière²⁶, кажется, недоволен переводом и желает значительных поправок (впрочем на Вашем счету!). Обо всем этом мы поговорили с госп[одином] Boyer²⁷, и он Вам напишет поподробнее недели через две. – Прошу Вас принять уверение в моем глубоком уважении и совершенной преданности.

André Mazon [підпис]
18, rue du Vieux Colombier

Там само. – Арк.10–10 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Мова листа російська

№3

Страсбург, 11 грудня 1920 [р.]

Вельмишановний і дорогий колего

Я Вам дуже глибоко вдячний за пересилку мені свого «Abrégé de l'histoire de l'Ukraine»²⁸. Це саме той твір, якого нам так бракувало французькою мовою, і Ви заповнили ним таку важливу лакуну.

Я не забарюся згадати про його вихід у світ у першому числі нашого «Revue des Études Slaves»²⁹, яке вийде наприкінці січня.

В очікуванні задоволення від нової зустрічі з Вами, прошу прийняти моє глибоке шанування, вельмишановний і дорогий колего, як знак найщирішої поваги.

Андре Мазон [підпис]

²⁴ Згодом датувати цей лист дозволяє його зміст, адже перше видання «Очерка истории украинского народа» вийшло друком наприкінці 1904 р. Також на користь нашого датування говорить те, що А.Мазон згадує про своє повернення з Праги в Париж. Як відомо, він навчався в 1905–1906 рр. у Празькому університеті.

²⁵ «Очерк истории украинского народа» – праця М.Грушевського науково-популярного характеру, що витримала за життя автора чотири видання (1904, 1906, 1911, 1913 рр.).

²⁶ Мається на увазі французький видавець.

²⁷ Поль-Жан-Марі Буае (1864–1949 рр.) – французький філолог і мовознавець-славіст, професор російської мови, адміністратор Школи східних мов (1908–1936 рр.). У 1921 р. разом з А.Мазоном і А.Мее став засновником найвідомішого славистичного часопису Франції «Revue des Études Slaves». Наукові інтереси були тісно пов'язані з Україною, зокрема він досліджував життя і творчість Т.Шевченка. В 1926 р. з нагоди 60-річчя М.Грушевського відзначив його праці як «фундамент українського патріотизму».

²⁸ *Hrushevsky M. Abrégé de l'histoire de l'Ukraine / Institut Sociologique Ukrainien. – Paris; Genève; Prague, 1920. – 265 p.*

²⁹ «Revue des Études Slaves» – журнал слов'янських студій, видання Інституту слов'янознавства Паризького університету, виходив у Парижі з 1921 р. Крім статей і нотаток часопис містив хроніку публікацій слов'янських народів. Редактори А.Мее, П.Буае, А.Мазон, А.Ваян (найдовше редагував А.Мазон).

Р. S. Сподіваюся, Вас не образить, якщо я попрошу таке: чи не могли б Ви надіслати для мого семінару про слов'янську філологію ще й другий примірник Вашого цікавого «Abrégé de l'histoire de l'Ukraine»?

Я був би цілковито щасливий отримати у вільний доступ інформацію для бібліотеки цього семінару про всі публікації за останні роки, пов'язані з Україною.

Там само. – Арх.1–2. Оригінал, автограф, рукопис. Мова листа французька. У лівому верхньому куті аркуша штамп «Страсбурзький університет. Філологічний факультет»

№4

Страсбург, 11 лютого 1921 [р.]

Мій дорогий колего

Дякую за люб'язного листа, якого я отримав від Вас.

Ваші публікації, я вже знаю це достеменно, зацікавили між іншим кількох спеціалістів із політичних питань Східної Європи, серед яких

мсьє Луї Ейзенманн³⁰, вулиця Ернест Крессон, 20, Париж (14-й округ);

мсьє Домінуа³¹, кореспондент «Le Temps» у Празі, Лоретанська площа, буд. 109, IV округ у Празі;

мадемуазель Луїза Вайс³² із редакції «Europe Nouvelle», вул. де Лілль, 75, Париж (7-й округ);

мсьє Каміль Блок³³, директор Музею війни, вул. дю Колізе, 39, Париж;

мсьє Парізе³⁴, професор Страсбурзького університету, директор Інституту сучасної історії цього університету.

Тим, хто до мене звертатиметься, я охоче повідомлятиму про примірники публікацій Українського соціологічного інституту, а також буду Вам вельми вдячний, мій дорогий колего, якщо Ви зможете надіслати для нашого семінару:

«Anthologie de la littérature ukrainienne jusqu'au milieu du XIXe siècle»³⁵;

«Abrégé de l'Histoire de l'Ukraine»;

«Origine de la Société et de l'État»³⁶;

«Documents pour servir à l'histoire du mouvement social en Ukraine»³⁷

«Histoire de la révolution en Ukraine»³⁸;

³⁰ Луї Ейзенманн (1869–1937 рр.) – французький історик, військовий і політичний діяч, один з очільників Інституту слов'янських студій (Institut d'Études Slaves), редактор часописів «Слов'янський світ» («Le Monde Slave») в 1924 р. та «Історичний огляд» («Revue Historique») в 1926 р.

³¹ Вочевидь мається на увазі Фюсьєн Домінуа (1888–1938 рр.) – французький журналіст і філолог-славіст, професор чеської та словацької мов у паризькій Національній школі живих східних мов.

³² Луїза Вайс (1893–1983 рр.) – французька журналістка, письменниця, феміністка, політикиня, документалістка. Під час Другої світової війни активна учасниця антинацистського руху опору. Дослідниця війн і конфліктів. Засновниця Інституту полемології в Лондоні. Активістка боротьби за мир у всьому світі. В 1979 р. стала одним із перших і на той час найстарішим депутатом Європарламенту. Її ім'я нині носить головна будівля Європарламенту у Страсбургу.

³³ Каміль Блок (1865–1949 рр.) – французький історик-архівіст. Директор Музею війни (Першої світової) в 1918–1934 рр.

³⁴ Жорж Парізе (1865–1927 рр.) – французький історик, професор Страсбурзького університету.

³⁵ Anthologie de la littérature ukrainienne jusqu'au milieu du XIXe siècle / Avec un avant-propos de M.A.Meillet. – Paris; Genève; Prague: Institut sociologique Ukrainien, 1921. – 144 p.

³⁶ Дється, вочевидь, про працю: Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – [Відень], 1921. – 328 с.

³⁷ Дється, вочевидь, про працю: Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманів і жене-вський соціалістичний гурток (Institut Sociologique Ukrainien. Documents pour servir à l'histoire du mouvement social en Ukraine. Dragomanov et le groupe socialiste de Genève). – Відень, 1922. – 212 с. А.Мазон узяв інформацію про цю книжку з видавничих проспектів Українського соціологічного інституту, не знаючи, що на той момент вона ще не вийшла друком.

³⁸ Дється про працю: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920 рр. – [Відень], 1921–1922.

«La Galicie en 1918–1920»³⁹

і, нарешті, якщо Ви маєте це в розпорядженні, повну серію

«Mémoires présentés à la Conférence de la Paix par la Délégation ukrainienne»⁴⁰.

Переклад, який здійснив М.Л.Кастор⁴¹, є непоганим, але я побажав би робити ще краще. Якщо Ви проведитимете кілька днів у Страсбурзі, мій дорогий колего, не забудьте повідомити мене про цей час.

Дружно тисну Вам руку.

Андре Мазон [підпис]

Там само. – Арк.3–4 зв. Оригінал, автограф, рукопис. Мова листа французька. У лівому верхньому куті аркуша штамп «Страсбурзький університет. Філологічний факультет»

№5

Париж, 23 липня 1927 [р.]

Вельмишановний і дорогий колего

Вже дуже багато часу я хочу Вам написати. Однак повернення до Парижа одного мандрівника, котрий відвідав Вашу країну⁴², стало річчю жахливою: на нього нападали з усіх боків, і він знайшов якогось товстуна, котрому бракувало руйнівної роботи; втім заледве він зможе задовольнити все те, що від нього чекають. Саме так у мене й відбулося, тож я прошу Вас побачити в тому вибачення затримки цього листа.

Я дуже вражений тим прийомом, який я отримав у Вас в Києві⁴³, і я неймовірно Вам за нього вдячний. Я повідомив наших французьких колег про свої враження від України; я їм сказав, якою є наукова діяльність, що відбувається в академії, зокрема й на історичній секції; і я сподіваюся, що зміг їх переконати в мирі, котрий має панувати для нас у відносинах між науковими інституціями наших двох держав. Додам також, що я говорив і з Альбвасом⁴⁴, і з Моссом⁴⁵, і з Фоконне⁴⁶ про той інтерес, який виник поміж декого з вас стосовно соціологічної школи Дюркгайма. Якщо ми матимемо задоволення бачити прибуття сюди мадемуазель Катрін Грушевської, вона зможе краще від мене їм розповісти про те, що є.

Я дуже задоволений також своїм перебуванням у Львові, де, завдяки Вам, я отримав якнайкращий прийом від Товариства Шевченка. Мсьє Студинський⁴⁷ мав добру волю

³⁹ Ідеться про працю: *Лозинський М.* Галичина в рр. 1918–1920. – [Відень], 1922. – 228 с. А.Мазон узяв інформацію про неї з видавничих проспектів Українського соціологічного інституту, не знаючи, що на той момент вона ще не вийшла друком.

⁴⁰ Ідеться про працю: *Mémoires présentés à la Conférence de la Paix par la Délégation ukrainienne.* – Paris, 1919. – 134 р.

⁴¹ Французький видавець.

⁴² Вірогідно, йдеться про французького письменника й журналіста Анрі Бєро, який у 1925 р. відвідав СРСР і написав дуже критичну щодо радянського ладу книжку «Що я побачив у Москві» (1926 р.). Вона викликала значний резонанс у французькому суспільстві та хвилю засудження з боку прокомуністичної інтелігенції.

⁴³ Див. про це у вступній статті.

⁴⁴ Моріс Альбвас (1877–1945 рр.) – французький філософ і соціолог, представник соціологічної школи Е.Дюркгайма, відомий як засновник наукової галузі дослідження історичної колективної пам'яті. В роки Другої світової війни був активним учасником антинацистського руху опору. Загинув у Бухенвальді.

⁴⁵ Марсель Мосс (1872–1950 рр.) – французький етнолог і соціолог, племінник і учень Е.Дюркгайма. Вважається «батьком» французької антропології. Ініціатор створення Інституту етнології в Парижі. Суттєво вплинув на засновника структурної антропології К.Леві-Страсса.

⁴⁶ Поль Фоконне (1874–1938 рр.) – французький соціолог і кримінолог, учень та послідовник Е.Дюркгайма. Разом із М.Моссом був співредактором часопису «Соціологічний рік» («L'Année Sociologique»), заснованого Е.Дюркгаймом.

⁴⁷ Кирило Студинський (1868–1941 рр.) – український філолог-славист, літературознавець, мовознавець, фольклорист, письменник і громадський діяч, голова НТШ у Львові (1923–1932 рр.). Його син Юрій (1903–1965 рр.) певний час навчався в Парижі.

здобути для нашого Інституту слов'янських студій повну колекцію публікацій цього товариства, таку необхідну колекцію для всієї славістичної бібліотеки, що користується такою повагою, тож ось, таким чином, мало-помалу, однак достатньо швидко, зорганізується наш український фонд. Слідом за Українською бібліотекою та разом з нею «українізатори» поширюватимуться, а приклад мсьє Мартеля⁴⁸, я сподіваюся, наслідуватиметься. Ви нам так сильно допомогли досягти такого результату, ми Вам за це дуже вдячні.

Мсьє Мартель, завдяки моїм наполяганням, був нарешті призначений керівником семінару в Університеті Лілля. Я йому доручив складати віднині рахунок українських публікацій у нашому «Revue des Études Slaves».

Ми були б дуже раді приймати Ваш кількадекний візит у Парижі. Не змушуйте нас занадто довго чекати. Що ж стосовно Вашої доньки, це справа вирішена у Ваших задумах, і ми не забаримося посприяти реалізації цього спроектованого вояжу: ми зробимо все можливе, щоб ця подорож стала легкою та корисною для її пошуків. Я щойно отримав вип. 3 збірки «Первісне громадянство»⁴⁹, котра, як і попередні, сповнена багатими та цікавими матеріалами.

Прошу Вас передати запевнення моєї найглибшої поваги до мадам Грушевської та мою найщирішу подяку за чудову її гостинність. Перекажіть також мій братній привіт мадемуазель Катрін, а також прошу, щоб Ви й самі були впевнені, мій вельмишановний і дорогий колего, у моїх найщиріших почуттях високої поваги та симпатії.

Андре Мазон [підпис]

Там само. – Арх.3–3 зв. [помилка в нумерації – упор.]

Оригінал, автограф, рукопис. Мова листа французька. У лівому верхньому куті аркуша штамп «Французький комітет наукових зв'язків із Росією 140, Авеню де Сюффрен, Париж (округ XV)»

№6

Авеню де Сюффрен, 140
Париж (округ XV)
6 жовтня 1928 [р.]

Мадемуазель і дорога колего

Пробачте мені, що дякую Вам із таким запізненням за Вашого листа за липень цього року. Ми неймовірно вдячні за Ваш подарунок та маємо надію Вас знову незабаром побачити в Парижі під час нового перебування тут для проведення студій.

Зі свого боку, ми пережили літо страхітливе й болісне. Моя дружина мала напад, який змусив її провести літні канікули у клініці. В нас народилася маленька донечка, яка принесла нам щастя на кілька днів, але потім вона померла. І ми перебуваємо у глибокій жалобі.

Ви не зможете зробити візит до мсьє Буае⁵⁰ цієї осені, оскільки його збила автівка й він має перелом плечової кістки. Ця пригода, на щастя, обійдеться без серйозніших наслідків, але він не зможе подорожувати зараз і його поїздка до України також відкладається на пізніше.

⁴⁸ Рене Мартель (1893–1976 рр.) – французький історик, публіцист, журналіст. Разом з І.Борщаком написав працю «Життя Мазени» (1931 р.). Під час Другої світової війни співпрацював із нацистами, за що був засуджений.

⁴⁹ Назву подано українською.

⁵⁰ Див. прим.27.

Я дуже радий дізнатися, що Ваш батько, завжди такий діяльний, закінчив IX том своєї «Історії України»⁵¹. Продуктивність вашої історичної секції заслуговує нашого всебічного захоплення. Сподіваюся, що Ви продовжите свої праці в галузі антропології та соціології, а також, що ми отримаємо незабаром нові підтвердження Ваших пошуків.

Чи вийшов уже випуск IV збірки «Етнографічний Вісник»?⁵² Ми його не отримували ані для Інституту слов'янських студій, ані для мене, тоді як отримали випуск V цього самого журналу.

Дозвольте мені також попросити Вас про одну велику послугу. Чи не могли б Ви нам посприяти в отриманні для мого учня Унбегауна⁵³, котрий завершує роботу про слов'янські свідчення щодо взяття Константинополя турками, збірки, опублікованої в Києві 1911 р.: «Serta Byzysthenica, сборник в честь проф. Ю.А.Кулаковского»? Там є стаття Соболевського «Эней Сильвий и Курбский», яка нам конче необхідна. Якщо можливо, у крайньому випадку, дати нам для користування цей том – ми його повернемо за кілька днів.

Прошу Вас, мадемузель і дорога колего, передати запевнення моєї поваги й вітання від моєї дружини мадам Грушевській, а також бути впевненою особисто щодо себе та Вашого батька в моїх почуттях шанобливої симпатії й відданості.

Андре Мазон [підпис]

Там само. – Арх.4–5 зв. [помилка в нумерації – упор.]. Оригінал, автограф, рукопис. Мова листа французька

***

№7

Чернетка листа М.Грушевського до А.Мазона

[вересень 1927 р.]⁵⁴

Вельмишановний і дорогий колего

Щиро дякую за Вашого люб'язного листа, ми зберігаємо найяскравіший спогад про Ваш візит і ми будемо раді зустрітися з Вами незабаром особисто.

Я не мав змоги відповісти Вам раніше, оскільки хотів скористатися цими кількома «мертвими тижнями» для продовження IX тому своєї «Історії України» й практично не відривав від неї руки.

Нині ж ми робимо свій візит до Вас – моя донька Катерина, котра складатиме компанію моїй дружині, яка хотіла б проконсультуватися в одного лікаря в Парижі з приводу свого поганого здоров'я.

⁵¹ Ідеться про 1-шу книгу 9-го тому «Історії України-Руси», що вийшла друком 1931 р.

⁵² Написано українською.

⁵³ Борис Унбегаун (1895–1973 рр.) – філолог, мовознавець-славіст німецького походження. Був учнем А.Мазона. Дійсний член Української вільної академії наук (УВАН) у США.

⁵⁴ Приблизно датувати цей лист дозволяє його зміст, адже він є відповіддю на лист А.Мазона від 23 липня 1927 р. Також М.Грушевський згадує про підготовку до відзначення сторіччя «Малороссийских песен» М.Максимовича, яке планувалося на 2 жовтня 1927 р.

Я Вам дуже вдячний за клопотання перед школою Дюркгейма, які Ви зробили щодо першої. Тепер же дозволю собі скористатися Вашою обіцяною люб'язністю й звертаюся до Вас із проханням посприяти отриманню дозволу на в'їзд до Франції для мадам Марії Гр[ушевської] 56 років.

Після отримання такого дозволу ми негайно почнемо клопотання щодо паспортів, за якими б моя донька могла б бути в Парижі у жовтні місяці. На шляху туди їй доведеться зупинитися у Відні, щоб переслати нам багато книг з бібліотеки нашого Українського соціологічного інституту, які нам необхідні для поточних робіт. Сподіваюся, що дозвіл в'їзду до Франції полегшить їй в'їзд і до Австрії.

Можливо, цей вояж моєї дружини й моєї доньки надасть хоробрості здійснити й мені пізніше таку ж подорож і зробити візит до Вас, про який Ви мені казали у своєму листі.

В цю мить ми продовжуємо готуватися до відзначення сторіччя «Малороссийских песен» Максимовича, яке планується 2 жовтня. Сподіваємося, цим заходам відведуть доволі визначне місце.

Я гадаю, що все буде добре, але, якщо виникнуть якісь труднощі у французькому посольстві, дозволю собі Вам телеграфувати.

У будь-якому разі я зроблю все можливе, щоб моя донька змогла вирушити якомога раніше. Буду дуже щасливий, якщо її подорож виявиться вдалою – це надасть хоробрості й мені, щоб здійснити незабаром подібний захід і подякувати особисто Вам і нашим колегам за вашу люб'язність.

Плекаю надію, що Ви вже отримали другу частину V тому моєї «Історії української літератури»?

Там само. – Спр.275. – Арх.132–133. Оригінал, рукопис

André Mazon's Letters to Mykhailo Hrushevskyy and Kateryna Hrushevka

Abstract. The publication based on André Mazon's letters to Mykhailo Hrushevskyy and Kateryna Hrushevka, which were deposited in their family fund in the Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, clarifies the peculiarities of the relationship between French and Ukrainian intellectuals. **The methodological basis** is the interdisciplinary approach. At the same time, methods of philosophical, general scientific and concrete-historical nature played an important role. Particular emphasis is placed on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts, comparative-historical method and the method of critical analysis of documentary material based on the principles of objectivity and historicism. **Scientific novelty.** A.Mazon's letters to M.Hrushevskyy and K.Hrushevka are published for the first time. **Conclusions.** The epistolary covers little-known contacts between French and Ukrainian scholars. It was established that the direct reason for the correspondence was A.Mazon's interest in Ukrainian science and culture, as well as M.Hrushevskyy's attempts to spread his historiographical ideas in France by translating the *Essay on the History of the Ukrainian People*. The letters of the beginning of the 20th century are devoted to these questions. During the years of emigration, the Ukrainian scientist, with the mediation of his French colleague, popularized in Western Europe the publishing products of the Ukrainian Sociological Institute headed by him. In the second half of the 1920s, correspondents raised the issue of book exchange and formation of the Ukrainian collection in the library of the Institute of Slavic Studies in Paris. Along with this, the problem of K.Hrushevka's scientific trip to European academic centers, as well as to the French capital, was discussed. The content of the published epistolary allows us to draw conclusions about the long-standing friendly relations between the two scientists.

Keywords: André Mazon, Mykhailo Hrushevskyy and Kateryna Hrushevka, epistolary, cooperation, institutional book exchange.